

УДК 343.983 : 343.148

Р.В. Іванюк, начальник сектору

*Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при УМВС України в Івано-Франківській області*

В.Д. Юрчишин, кандидат юридичних наук, доцент,

*завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського факультету Національного
університету «Одеська юридична академія»*

СУЧАСНА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТА: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Досліджено проблему класифікації висновків експерта з точки зору криміналістичного (теоретичного та практичного) і кримінально-процесуального (теоретичного та практичного) аспектів.

Ключові слова: доказування, доказ, судова експертиза, висновок експерта, класифікація висновків експерта.

Исследована проблема классификации заключений эксперта с точки зрения криминалистического (теоретического и практического) и криминально-процессуального (теоретического и практического) аспектов.

The essay addresses the problems of classification of forensic reports from the viewpoint of Criminal Procedure and Forensic Science.

Відомо, що істину в цілому (як і окремі факти та обставини справи) встановлюють слідчий, прокурор і суд лише шляхом кримінально-процесуального доказування, під час якого виявляють, збирають, досліджують та оцінюють докази і на їх підставі приймають та обґрунтовують відповідні процесуальні рішення. Проблеми доказування посідають одне із центральних місць у науці кримінального процесу, що і визначає кримінально-процесуальний аспект класифікації висновків експерта. У теорії судової експертології та криміналістиці класифікації висновків експерта, на відміну від класифікації судових експертиз, не приділено належної уваги. У зв'язку з цим актуальним є комплексне дослідження сучасної класифікації висновків експерта з криміналістичної та кримінально-процесуальної точок зору.

Дослідженню окремих теоретичних питань стосовно висновків експерта (як теоретичних, так і практичних їх аспектів) присвятили увагу багато науковців: В.Д. Арсеньєв, В.Є. Бергер, Л.П. Булига, А.І. Вінберг, В.Г. Гончаренко, В.К. Лисиченко, М.М. Михеєнко, Г.М. Надгорний, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, Є.Р. Росинська, А.Р. Шляхов та інші.

Водночас актуальним є дослідження сучасних криміналістичних і кримінально-процесуальних аспектів класифікації висновків експерта на підставі аналізу нормативно-правових актів національного і міжнародного законодавства та узагальнення поглядів науковців.

Як відомо, класифікацією об'єктів є їх систематизація за спільними ознаками (на відміну від систематизації знань у будь-якій науковій теорії, у тому числі і в судовій експертології, що складає її методологічну основу).

Стосовно класифікації висновків експерта на сьогодні існує багато неоднозначних думок науковців-криміналістів. До того ж, крім питань, щодо яких думки науковців майже збігаються (зокрема стосовно критеріїв класифікації висновків експерта), є й такі, що викликають багато дискусій.

У кримінально-процесуальному значенні найважливішим є поділ висновків експерта за ступенем їх визначеності — на категоричні та ймовірні.

Категоричні висновки — це висновки експертів, у яких формуються форми ствердження або заперечення тотожності. За своїм змістом вони поділяються на позитивні та негативні. Кожний висновок експерта має відповідати вимогам належності, достовірності, допустимості та достатності і по змозі бути категоричним. Як свідчить судово-слідча та експертна практика, здебільшого експерти надають обґрунтовані категоричні висновки, які становлять найбільшу доказову цінність для органів досудового розслідування та суду.

Однак на практиці через певні причини не завжди можна дійти таких висновків. Коли перед експертом ставиться питання про підтвердження якогось факту, то він, провівши дослідження і дійшовши стверджувального висновку, робить категоричний чи ймовірний позитивний висновок або надає відповідь на запитання органу дізнання, прокурора, слідчого чи суду про неможливість провести таке дослідження, і навпаки. У зв'язку з цим актуальним залишається питання про визначення доказової сили фактичних даних, що містяться у висновку експерта (залежно від форми, в якій його надають).

Безумовно, допустимість і доказове значення категоричних висновків (як позитивних, так і негативних) не викликає сумніву. Водночас ймовірні висновки не містять необхідної визначеності, а отже, можливі труднощі під час їх оцінки у процесі розгляду кримінальної справи. Тому проблема про їх допустимість і доказове значення залишається актуальною та дискусійною в юридичній літературі до сьогодні, незважаючи на всі спроби її вирішення.

В.Д. Арсеньєв, В.Г. Заблоцький, І.Л. Петрухін та деякі інші науковці стверджують, що ймовірні висновки не мають доказового значення у справі і їх надання є неприпустимим [1, с. 114; 2, с. 123; 3, с. 16; 4, с. 34]. Аналогічної думки дотримуються Ю.П. Дубягін і В.А. Михайлов, які вважають, що ймовірні висновки містять у собі припущення про факти і тому вони не можуть розглядатися як джерела доказів. Обґрунтуванням названої позиції стало й положення про неможливість покладення ймовірних висновків в основу вироку, викладене у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 16 травня 1971 року № 7 «Про судову експертизу в кримінальних справах» [5, с. 92—93]. При цьому у постанові від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» Пленум Верховного Суду України лише звертає увагу на те, що не можна «переоцінювати доказового значення... ймовірних висновків» [6, с. 23].

Аналогічну позицію відстоюють В.Г. Гончаренко, Л.П. Булига та інші науковці, які зазначають, що такі висновки мають пошукове, гіпотетичне значення [7, с. 34; 8, с. 10].

Слушною є думка Б.В. Романюка, який стверджує, що факти об'єктивної дійсності можна пізнати, і під час проведення експертизи необхідно домагатися їх пізнання. Проте, коли у процесі об'єктивного дослідження через недостатність досліджуваного матеріалу, зміни, що відбулися в ознаках досліджуваних об'єктів, відсутність на цей період досконалих наукових розробок щодо методики пізнання певних предметів, явищ і процесів тощо, експерт не може надати категоричного висновку, він має право на ймовірний висновок. Таке пізнання є істинним, але недостовірним. Водночас категоричний висновок — це не завжди гарантія об'єктивного пізнання, адже об'єктивні факти існують незалежно від глибини і достовірності нашого пізнання [9, с. 158—159].

Інші науковці разом з категоричними також припускають можливість надання ймовірних висновків і вказують на їх позитивну роль у слідчій і судовій практиці [10, с. 519—521]. Б.І. Пінхасов та Є.Г. Архангельська зазначають, що для того, щоб ймовірний висновок експерта мав значення для слідчої та судової практики, він повинен відповідати всім вимогам, що висуваються до складання висновків експертизи [11, с. 13]. Науковці звертають увагу і на те, що ймовірні висновки потребують особливої критичної уваги [12, с. 30].

Є.Р. Росинська, заперечуючи доказове значення ймовірних висновків, вбачає їх практичну цінність у тому, що вони можуть мати орієнтовний, пошуковий характер, вказувати на версії, які необхідно перевірити [13, с. 45]. В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль та інші науковці, поділяючи цю думку, вважають, що ймовірні висновки можуть бути корисними, якщо їх використовують в оперативних цілях для перевірки окремих слідчих версій та якнайшвидшого розслідування злочинів [14, с. 147; 15, с. 90].

Науковці, які наполягають на тому, що висновок експерта завжди повинен бути викладений у категоричній формі, відстоюють думку про те, що в іншому випадку експерт зобов'язаний повідомити про неможливість надати відповідь на поставлене перед ним запитання чи неможливість надання висновку [7, с. 34; 16, с. 119]. Попри суперечки слід погодитися з А.І. Вінбергом, який вважає, що ймовірні висновки потребують серйозної аргументації та ретельного аналізу фактичного матеріалу справи, а відмова від проведення дослідження з мотивів недостатності матеріалів для категоричного висновку може стати способом ухилення експерта від вирішення завдань, задля яких існує чинний інститут судової експертизи [17, с. 133]. Важливо вирішити завдання щодо правильного використання ймовірних висновків експерта для правосуддя, а не вилучати їх з кримінального судочинства.

Намагалися «примирити» зазначені точки зору стосовно проблем, пов'язаних із ймовірними висновками експерта, Ю.М. Жуков, І.Л. Перухін, М.К. Треушніков та інші науковці, які відстоювали думку про те, що хоча ймовірний висновок експерта і не має доказового значення, однак проміжні факти, викладені в описовій частині, можуть бути використані як непрямі докази [2, с. 106—107; 18, с. 12; 19, с. 714—715]. Намагаючись бути переконливими, прихильники цієї позиції зазначають, що відомості про схожість чи відмінність окремих ознак, які

містяться у висновку експерта, є непрямым підтвердженням стосовно факту тотожності [19, с. 714—715].

З такою позицією не можна погодитися з міркувань того, що встановити щонебудь побічно означає встановити через проміжний факт (факти), а схожість окремих ознак може призвести і до прямого, і до побічного доказування, при цьому не до достовірного, а до ймовірного, оскільки у разі непрямого доказування основне знання має достовірний характер, а те, що обґрунтовується, — ймовірний [20, с. 91]. Тим паче, що фактичну підставу для висновку експерта складають проміжні факти, які він встановлює у процесі дослідження і вказує в описовій частині висновку [21, с. 47]. Однак такі обставини самі по собі не можуть бути визнані доказом.

У цілому експертне дослідження складається з виявлення, аналізу та оцінки ознак об'єкта. Доказ не може вважатися таким, що сформувався, доки не будуть пройдені зазначені вище етапи. У такому випадку проміжні факти до їх тлумачення експертом не можуть отримати самостійного юридичного статусу. Вони здатні тільки підкріплювати, обґрунтовувати висновки експерта і можуть використовуватися судом тільки для оцінки цих висновків, але не окремо від них. У протилежному випадку суду довелося б взяти на себе функції експерта, що суперечило б вимогам законодавства.

Що ж до оцінки судом проміжних фактів як доказів, то слушною є позиція, висловлена Т.В. Сахновою, яка зазначає, що питання про доказове значення проміжних фактів у процесуальному аспекті ставити некоректно, можна говорити тільки про аналіз логічної конструкції висновку експерта. Отже, оцінка судом проміжних фактів є елементом оцінки обґрунтованості висновку [21, с. 223]. Як зазначає Є.Л. Драпкіна, саме логічний зв'язок більшого чи меншого ступеня ймовірності проходить шлях від проміжного факту до тезису [20, с. 88—89].

Слід зазначити, що, аналізуючи процесуальну значущість ймовірного висновку експерта, необхідно не тільки зосереджувати увагу на його походженні, теоретичному визначенні та співвідношенні з категоричним висновком, але й не забувати при цьому про роль суб'єктів доказування (слідчого, органу дізнання, прокурора, суду), яким належить давати оцінку висновку експерта.

На досудовому слідстві тільки слідчий має право оцінювати доказову силу висновку експерта, у тому числі і ймовірного. Саме він визначає, брати йому до уваги ймовірний висновок чи ні. Навіть категоричний висновок експерта згідно із чинним законодавством (ст. 101, 102 Кримінального процесуального кодексу України) не є обов'язковим для слідчого як доказ. Це також стосується й суду, який оцінює вже на стадії судового розгляду справи. Тому остаточно вирішуватиме питання про вірогідність висновку експерта та перевірятиме його правильність особа, яка проводить дізнання, прокурор, слідчий або суд у процесі оцінки доказів.

Слід враховувати і те, що основні причини надання ймовірних висновків криються не в недоліках експертної роботи суб'єктивного характеру чи некомпетентності або несумлінності окремих судових експертів. Вони мають об'єктивний характер і можуть бути наслідком неповноцінності об'єктів, що підлягають дослідженню, відсутності розробленої методики дослідження, неякісної підготовки слідчими або судами матеріалів, наданих на дослідження, недостатньої кількості порівняльних матеріалів тощо [13, с. 45; 14, с. 147].

Отже, зменшити кількість ймовірних висновків у бік збільшення достовірних можна не шляхом адміністративних заходів, що забороняють їх надання, а за рахунок вирішення складних проблем дослідження та подальшої успішної розробки експертних методик [17, с. 134]. Слід зазначити, що противники ймовірних висновків вважають (з певними застереженнями), що в окремих випадках такі висновки можуть мати місце в експертній практиці [22, с. 90].

Зрозуміло, що будь-який непрямий доказ свідчить про встановлюваний факт лише з певною часткою ймовірності, і ця обставина жодним чином не впливає на допустимість такого доказу. Навпаки, такий шлях доказування є найбільш поширеним. Ймовірний висновок експерта відрізняється від будь-якого непрямого доказу тільки одним: його надає не слідчий чи суд, як це відбувається у разі оперування звичайними непрямыми доказами, а експерт, оскільки такий висновок вимагає спеціальних знань [23, с. 42].

Таким чином, достовірно встановлені обставини, які посприяли формуванню ймовірного висновку, можуть бути використані як непрямий доказ, що повинен бути оцінений на підставі принципів оцінки доказів, передбачених законодавством, і відповідно до рішення органу дізнання, прокурора, слідчого або суду може бути покладений в основу рішень, що виносяться.

Безперечно, під час формулювання висновків суттєву роль відіграють не тільки логічні форми, але і статистичні закономірності та вірогідні оцінки, які виражаються кількісно, що дозволяє оцінювати ймовірний висновок з більшим чи меншим ступенем ймовірності. При цьому високий ступінь ймовірності факту, що встановлюється, дозволяє оцінити його в сукупності з іншими доказами, а не відкидати їх з формальних міркувань [17, с. 25]. Для того, щоб ймовірний висновок мав доказове значення для органу дізнання, слідчих, прокурорів і суддів, він повинен відповідати тим вимогам, які передбачені процесуальним законодавством для формулювання категоричних висновків.

Структура ймовірних висновків, як зазначають Б.І. Пінхасов та Є.Г. Архангельська, нічим не відрізняється від структури висновків, які формулюються в категоричній формі [11, с.13]. Але при цьому необхідно звернути увагу на деякі суттєві моменти, що можуть бути характерними саме для ймовірного висновку експерта. Експерт надає висновок за результатами ретельного дослідження вивчених об'єктів і в ньому зазначає (повинен зазначати) всі ознаки, на підставі яких він дійшов ймовірного висновку. Так, під час проведення почеркознавчих експертиз разом із сукупністю суттєвих ознак, що можуть обґрунтувати категоричний (позитивний чи негативний) висновок, експерт може виявити групу стійких ознак, що суперечать цьому висновку. При цьому під час подальшого дослідження він виявляє їх в обсязі, недостатньому для надання категоричного висновку, а знайти інші ознаки не вдається, наприклад, через стислість обсягу експертного дослідження. Ці обставини експерт і викладає під час формулювання висновку у ймовірній формі.

Залежно від того, на заперечення чи ствердження головного факту спрямовано ймовірний висновок експерта, він може бути позитивним або негативним.

Від ймовірних висновків потрібно відрізнити ті, в яких містяться категоричні твердження про збіг досліджуваних об'єктів за родовими ознаками (наприклад, за групою крові). Висновок про індивідуальну тотожність цих об'єктів буде лише

ймовірним. Але, оскільки відомості про збіжність родових ознак є достовірними, вони можуть бути використані як докази.

В юридичній літературі актуальною є дискусія щодо висновків, у яких сформульовано не саме існування, а можливість існування факту [24, с. 9—10; 25, с. 112—113]. З цього приводу В.І. Шиканов зазначає, що ймовірне судження (тобто *S* ймовірно *P*) за своєю логічною природою протиставляється достовірному судженню. У свою чергу судження про можливість (тобто *S* може бути *P*) висловлюється у категоричній формі і виражає достовірне знання [26, с. 118]. З процесуальної точки зору протиставляти ймовірність вірогідності не можна, оскільки ймовірне судження цілком може бути достовірним (як і категоричним), водночас судження про можливість можуть виявитися і недостовірними.

Отже, можна погодитися з думкою Г.М. Надгорного, який зазначає, що проблематичне судження та судження можливості відрізняються з точки зору обґрунтування думки, але з точки зору буття вони однакові. І перше, і друге не свідчать про справжнє існування факту. Схожість ролі ймовірних суджень і суджень можливості у судовому доказуванні зумовлено, з одного боку, особливостями останнього як процесу пізнання, а з іншого — загальними рисами можливості та ймовірності як категорій діалектики в їх гносеологічному аспекті. Можливість і ймовірність — категорії однієї якості, а різниця між ними виражається в кількісному аспекті [25, с. 112—113].

Зважаючи на те, що судження можливості не вважається доказом реального існування факту, перша частина такого висновку експерта (де позитивно встановлені певні факти) матиме самостійне доказове значення, а друга — судження можливості — виконуватиме функцію конкретизації виявлених експертом фактів. Наприклад, експерт уточнює спосіб нанесення підпису, але при цьому не виключає будь-якого іншого способу перенесення підпису на документ.

Висновки у формі судження можуть бути позитивними і негативними. Позитивний висновок у формі судження полягає у позитивному ствердженні про наявність обставин, які створюють таку можливість (наприклад, встановлення електрографічного способу нанесення підпису і власне оціночне судження експерта про можливість виконання підпису за допомогою лазерного принтера). Якщо висновок у формі судження можливості негативний, він набуває доказової сили, оскільки неможливість існування факту свідчить про його відсутність.

Таким чином, з процесуальної точки зору судження про можливість з позитивним значенням можна віднести до можливих висновків, а висновки про неможливість — до дійсних (неможливих).

В юридичній літературі висновки експерта за критерієм наявності або відсутності логічних союзів і за їх видами іноді поділяють на однозначні та альтернативні, умовні та безумовні [23, с. 33]. Окремі науковці — Є.Р. Росинська, А.З. Булига — пропонують лише визначення поняття таких видів висновків або просто згадують про їх існування [7, с. 34; 13, с. 44—45]. Р.Д. Рахунов взагалі виступає проти деяких видів висновків, наприклад, умовних [27, с. 214].

Однозначний висновок (виходячи з терміна «однозначний») передбачає лише одну відповідь, а альтернативний формулюється коли експерту у процесі експертного дослідження не вдалось знайти єдиного варіанта вирішення завдання, а

отже, наслідком такого висновку є наявність двох чи більше варіантів вирішення одного завдання у формі так званого роздільного судження («або-або»).

Коли правильність висновку залежить від достовірності якого-небудь факту, прийнятого як вихідного, він вважається умовним. Тобто такий висновок припускає залежність вирішення завдання від якої-небудь умови. Безумовний висновок жодних умов, від яких залежала б його справжність, не передбачає. Як видно, умовний і альтернативний висновки не мають загального критерію класифікації. Водночас слушною є думка С.С. Бичкової про необхідність їх розрізняти (коли надається кілька варіантів вирішення завдання залежно від певних умов, за різними підставами класифікації висновок буде і умовним, і альтернативним) [28, с. 140].

Крім того, залежно від повноти відповідей на поставлені запитання висновки можуть бути повними (вичерпними), які містять вичерпну (позитивну чи негативну) відповідь по суті питання, або частковими (невичерпними) [1, с. 112].

У судовій практиці існує також висновок про неможливість надання відповіді на поставлене перед експертизою запитання. Його нерідко плутають з так званою відмовою експерта від надання висновку або повідомленням про неприпустимість надання висновку [15, с. 89].

Так, згідно зі ст. 69 КПК України, якщо запитання, поставлене експерту, виходить за межі його компетенції або якщо наданих йому матеріалів недостатньо для надання висновку, експерт у письмовій формі повідомляє орган, що призначив експертизу, про неможливість надати висновок. Висновки про неможливість надання відповідей на поставлені запитання не можуть бути доказами у кримінальній справі, оскільки не містять жодних доказових фактів. Такі висновки виключають обов'язок слідчого або суду призначати повторну експертизу з цього самого питання та свідчать про необхідність пошуку інших джерел доказування з метою з'ясування обставин, з приводу яких були сформульовані запитання, що залишилися без відповідей.

Повідомлення про неприпустимість надання висновку також не містить фактичних даних, тому не може бути доказом у кримінальній справі. Необхідність його оформлення виникає, коли наданих матеріалів недостатньо або якщо у експерта немає відповідних знань. У цьому випадку орган дізнання, слідчий, прокурор або суд можуть надати необхідні матеріали чи призначити експертизу іншому експертові, який має необхідні спеціальні знання. Саме тому такі повідомлення не виключають можливості вирішення поставлених завдань.

Отже, висновки експерта з урахуванням криміналістичного та кримінально-процесуального аспектів можна класифікувати за такими підставами:

- за ступенем підтвердження: на категоричні та ймовірні;
- за якістю зв'язування: на позитивні або негативні;
- залежно від характеру відносин між наслідком і його підставою: на умовні та безумовні;
- за ступенем однозначності: на однозначні та альтернативні;
- залежно від повноти відповідей на поставлені слідчим або судом запитання: на повні (вичерпні) і часткові (невичерпні);
- за ступенем можливості: на можливі та дійсні (неможливі).

До зазначеної класифікації можна також віднести висновки первинної, повторної, додаткової, комісійної та комплексної експертиз.

Список використаної літератури

1. *Арсеньев В.Д.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В.Д. Арсеньев, В.Г. Заболоцкий. — Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1986. — 153 с.
2. *Петрухин И.Л.* Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И.Л. Петрухин. — М. : Юрид. лит., 1964. — 267 с.
3. *Прасолова Э.М.* Теория и практика криминалистической экспертизы : учеб. пособ. / Э.М. Прасолова. — М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1985. — 70 с.
4. *Тригулова А.Х.* Оценка результатов исследования и формулирование выводов как стадия экспертизы / А.Х. Тригулова // Теоретические проблемы и практика экспертных исследований : сбор. статей ; под ред. Б.И. Пинхасова. — Ташкент, 1983. — С. 29—34.
5. *Михайлов В.А.* Назначение и производство судебной экспертизы в стадии предварительного расследования : учеб. пособ. / В.А. Михайлов, Ю.П. Дубягин. — Волгоград, 1991. — 260 с.
6. *Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 / Судові експертизи в Україні : збір. нормат. актів.* — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 23—29.
7. *Булыга А.З.* Анализ и оценка экспертных выводов в криминальных делах / А.З. Булыга // Тези виступів учасників конференції прокурорів-криміналістів, начальників управлінь карного розшуку, НДЕКЦ УМВС областей та обласних бюро судово-медичної експертизи МОЗ України (14—15 берез. 2005 р.). — К. : Український центр духовної культури, 2005. — С. 27—36.
8. *Експертизи в судовій практиці : навч. посіб.* / [Гончаренко В.Г., Бергер В.Є., Булига Л.П. та ін.]. — К. : Либідь, 1993. — 197 с.
9. *Романюк Б.В.* Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія / Б.В. Романюк. — К. : НАВС України, 2002. — 196 с.
10. *Теория и практика судебной экспертизы* / [Галяшина Е.И., Молоков Э.П., Смотров С.А., Шашкин С.Б.]. — СПб. : Питер, 2003. — 704 с.
11. *Пинхасов Б.И.* Вероятные заключения эксперта-криминалиста и некоторые вопросы их оценки и использования / Б.И. Пинхасов, Е.Г. Архангельская // Вопросы судебной экспертизы : сбор. науч. трудов Ташк. ун-т им. В.И. Ленина ; под ред. Пинхасова Б.И. — Ташкент, 1983. — С. 11—16.
12. *Виноградов И.В.* Экспертиза на предварительном следствии / Виноградов И.В., Кочаров Г.И., Селиванов Н.А. — 2-е изд., переработ. и доп. — М. : Юрид. лит., 1967. — 248 с.
13. *Россинская Е.Р.* Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е.Р. Россинская. — М. : Право и закон, 1996. — 224 с.
14. *Кофанов А.В.* Теоретичні та практичні аспекти криміналістичного дослідження гладкоствольної вогнестрільної зброї : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Кофанов Андрій Віталійович. — К., 2000. — 197 с.
15. *Лисиченко В.К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике / В.К. Лисиченко, В.В. Циркуль. — К. : КГУ, 1987. — 100 с.
16. *Шляхов А.Р.* Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит., 1979. — 166 с.
17. *Винберг А.И.* Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А.И. Винберг. — М. : Госюриздат, 1956. — 220 с.
18. *Жуков Ю.М.* Судебная экспертиза в советском гражданском процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право, муниципальное право» / Ю.М. Жуков. — М., 1965. — 15 с.
19. *Теория доказательств в советском уголовном процессе ; под ред. Н.В. Жогина.* — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Юрид. лит., 1973. — 735 с.
20. *Драпкина Е.Л.* Логико-вероятная характеристика заключения эксперта / Е.Л. Драпкина // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью : межвуз. сбор. науч. тр. ; ред. кол.: И.Н. Сорокотягин и др. — Свердловск : СЮИ, 1983. — С. 87—92.

21. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза / Т.В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — 368 с.
22. Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М.М. Михеенко. — К. : Вища школа, 1984. — 134 с.
23. Орлов Ю.К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / Ю.К. Орлов. — М., 1985. — 55 с.
24. Галкин В. Доказательственное значение экспертных выводов по уголовному делу / В. Галкин // Советская юстиция. — 1971. — № 19. — С. 9—11.
25. Надгорный Г.М. Некоторые логические и доказательственные аспекты выводов эксперта / Г.М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1970. — Вып. 7. — С. 109—115.
26. Шиканов В.И. О допустимости и доказательственном значении вероятных заключений экспертов / В.И. Шиканов // Советское государство и право. — 1963. — № 10. — С. 117—120.
27. Рахунов Р.Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р.Д. Рахунов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Госюриздат, 1953. — 264 с.
28. Бичкова С.С. Экспертиза в цивільному процесі України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Бичкова Світлана Сергіївна. — К., 2003. — 176 с.